

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QO'SHMA SO'ZLARNING QIYOSIY TADQIQI

Nasriddinova Surayyo Faxriddin qizi

1-bosqich magistr talabasi, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent

E-mail: surayyoboriboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida qo'shma so'zlarning tuzilish modellari, yasash usullari va semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqot qo'shma so'zlarning morfologik tarkibi, komponentlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlar hamda ikkala tildagi hosila ma'nolar shakllanishi masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Tahlil natijalariga ko'ra, ingliz va o'zbek tillarida qo'shma so'z yasash universal xususiyatlari mavjud bo'lsa-da, har ikki til o'ziga xos struktural va semantik qonuniyatlarga ega. Maqolada aniqlangan umumiy va farqli jihatlar lingvistika va qiyosiy tilshunoslik sohasida muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: qo'shma so'z, so'z yasalishi, qiyosiy tilshunoslik, morfologiya, semantika, ingliz tili, o'zbek tili.

Abstract. This article examines the structural models, formation mechanisms, and semantic characteristics of compound words in English and Uzbek through a comparative-typological analysis. Special attention is paid to the morphological structure of compounds, syntactic relationships between components, and the formation of derivative meanings in both languages. The findings suggest that while universal tendencies exist in compound word formation across both languages, each language maintains its own structural and semantic patterns. The common and distinctive features identified in this study carry significant theoretical implications for linguistics and comparative language studies.

Keywords: compound word, word formation, comparative linguistics, morphology, semantics, English, Uzbek.

KIRISH

Dunyo tillari tilshunosligida so'z yasalishi — morfologiyaning eng muhim va serqirra tarmog'laridan biri hisoblanadi. Qo'shma so'zlar esa so'z boyligini kengaytirishning eng samarali va produktiv usullaridan biri sifatida barcha tillarda uchraydi.³⁵

Tilshunoslikda qo'shma so'zlar (composita, compound words) ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik birliklarning birikuvidan hosil bo'lgan yangi so'z birliklari sifatida ta'riflanadi.³⁶ Ingliz tilida blackboard, sunflower, toothbrush; o'zbek tilida kitobxona, qo'lbola, yuragurdi kabi so'zlar bunga yorqin misol bo'la oladi.³⁷

Mazkur tadqiqotning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida qo'shma so'zlarning tuzilish modellari, semantik xususiyatlari va qo'llanish doirasini qiyosiy-tipologik metodologiya asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: (1) qo'shma so'zlar nazariyasining asosiy konsepsiyalarini umumlashtirish; (2) ikkala tilda qo'shma so'z yasalishining morfologik modellarini aniqlash; (3)

³⁵Bauer, L. (2006). English Word-Formation. Cambridge: Cambridge University Press. P. 11–42.

³⁶Marchand, H. (1969). The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. Munich: C.H. Beck. P. 21.

³⁷Bloomfield, L. (1933). Language. New York: Henry Holt. P. 227–233.

umumiy va farqli struktural-semantik xususiyatlarni ochib berish; (4) natijalar asosida nazariy xulosalar shakllashtirish.

METODOLOGIYA

Mazkur maqola tavsifiy-qiyosiy va struktural-semantik tahlil metodlariga tayanadi.³⁸ Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridagi lug'atlar, ilmiy-lingvistik manbalar, badiiy va publitsistik matnlardan olingan 300 dan ortiq qo'shma so'z namunalari tahlil qilindi. Metodologik asos sifatida komponent tahlili, kontrastiv tahlil va distributiv tahlil usullaridan foydalanildi.³⁹

Ikkala tildan olingan misollar tematik guruhlariga ajratilib, ularning yasash modellari va semantik xususiyatlari solishtirildi. Asosiy manba sifatida Longman Dictionary of Contemporary English (2022), O'zbek tilining izohli lug'ati (2006–2008), Bauer (2006), Plag (2003), Xoliqov (2013), Nurmonov (2014) kabi ilmiy manbalarga murojaat qilindi.⁴⁰

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qo'shma so'zlar nazariyasiga umumiy nazar

Tilshunoslik fanida qo'shma so'zlarni ta'riflash va tasniflab o'rganish katta ilmiy ahamiyatga ega. Klassik ta'rifga ko'ra, qo'shma so'z — ikki yoki undan ortiq erkin morfemaning birikuvidan hosil bo'lgan, yaxlit leksik ma'noga ega bo'lgan so'z birligidir.⁴¹

Ingliz tilshunosligida Marchand (1969) qo'shma so'zlarni determinativ, kopulativ va eksosentrik turlariga ajratadi. Determinativ qo'shma so'zlarda birinchi komponent ikkinchisini aniqlab keladi (bookshelf). Kopulativ qo'shma so'zlarda ikkala komponent teng huquqli bo'lib, ma'nolar yig'indisi hosil qiladi (bittersweet). Eksosentrik qo'shma so'zlarda esa umumiy ma'no komponentlar ma'nosidan tashqarida joylashadi (redhead).⁴²

O'zbek tilshunosligida Nurmonov (2014) va Xoliqov (2013) qo'shma so'zlarni tobe va teng bog'lanishli turlarga ajratadilar. Tobe bog'lanishli qo'shma so'zlarda bir komponent ikkinchisini aniqlovchi vazifasini o'taydi (qo'lbola); teng bog'lanishli qo'shma so'zlarda esa ikkala komponent teng huquqli bo'lib, umumlashma ma'no hosil qiladi (ota-ona, qo'l-oyoq).⁴³

Struktural-morfologik tahlil

Ingliz tilida qo'shma so'zlar asosan uch xil grammatik jihatdan ifodalanadi: qo'shma otlar (compound nouns), qo'shma sifatlar (compound adjectives) va qo'shma fe'llar (compound verbs). Ular yozuvda uch xil — birikma (toothbrush), defis bilan (well-known) yoki ajratib (ice cream) — yoziladilar.⁴⁴

O'zbek tilidagi qo'shma so'zlar esa asosan defis bilan (ota-ona, aka-uka) yoki biriktirib (kitobxona, qo'lbola) yoziladilar. O'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatlardan biri — qo'shma so'zlarda faqat birinchi komponentning qo'shimcha qabul qilishi: qo'lyozma → qo'lyozmalar.⁴⁵

Ikkala tilda qo'shma so'zlarning asosiy struktural modellari:

1. Ot + Ot modeli: ingliz. bookcase, raincoat; o'zbek. qo'lbola, kitobxona;

³⁸Plag, I. (2003). Word-Formation in English. Cambridge: Cambridge University Press. P. 135–152.

³⁹Nurmonov, A. (2014). O'zbek tilshunosligining nazariy masalalari. Toshkent: Fan. B. 89–104.

⁴⁰Xoliqov, A. (2013). O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent: O'zbekiston. B. 67–81.

⁴¹Booij, G. (2007). The Grammar of Words. Oxford: Oxford University Press. P. 73–88.

⁴²Katamba, F. (1993). Morphology. London: Macmillan. P. 44–59.

⁴³Haspelmath, M., & Sims, A. (2010). Understanding Morphology. London: Hodder Education. P. 88–97.

⁴⁴Abdullayev, F. (2012). O'zbek va ingliz tillarida so'z yasashining qiyosiy tahlili. Samarqand: SamDCHTI. B. 34–48.

⁴⁵Lieber, R., & Štekauer, P. (Eds.) (2009). The Oxford Handbook of Compounding. Oxford: Oxford University Press. P. 3–18.

2. Sifat + Ot modeli: ingliz. greenhouse, blackbird; o'zbek. oqquvoq, sarchashma;
3. Fe'l + Ot modeli: ingliz. washing machine, swimming pool; o'zbek. bo'rttirma, kiyindirma;
4. Ot + Fe'l modeli: ingliz. brainwash, babysit; o'zbek. qo'lchap, yuragurdi.

Semantik xususiyatlar va ma'no hosil bo'lishi

Qo'shma so'zlarning semantikasi masalasi tilshunoslikda alohida o'rin tutadi. Ingliz tilidagi qo'shma so'zlar ma'nosi jihatidan semantik shaffof (semantically transparent) va semantik shaffof bo'lmagan (semantically opaque) qo'shma so'zlarga bo'linadi.⁴⁶

Semantik shaffof qo'shma so'zlarda umumiy ma'no komponentlardan bevosita kelib chiqadi: bookshelf (kitob + javon = kitob uchun javon). Semantik shaffof bo'lmagan qo'shma so'zlarda esa umumiy ma'no idiomatic xarakter kasb etadi: deadline (o'lik + chiziq — muddatning so'nggi kuni). Bu hodisa o'zbek tilida ham kuzatiladi: oydin (oy + din — yorug', ravshan).⁴⁷

O'zbek tilida qo'shma so'zlarning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pgina qo'shma so'zlarda ma'no ko'chishi, metaforizatsiya va metonimiya jarayonlari kuzatiladi. Masalan, ko'zboylag'ich so'zida literal ma'noning figurativ ma'noga o'tishi yaqqol ko'rinadi. Ingliz tilida ham bu hodisa faol: heartburn — yurak yonishi (tibbiy holat).⁴⁸

Umumiy va farqli jihatlar

Qiyosiy tahlil natijalari quyidagi umumiy va farqli jihatlarni ko'rsatdi.

Umumiy jihatlar:

- (1) ikkala tilda ham qo'shma so'zlar leksik tarkibni boyitishning asosiy vositasi hisoblanadi;
- (2) ikkala tilda ham Ot+Ot modeli eng produktiv model sifatida ajralib turadi;
- (3) ikkala tilda ham semantik shaffoflik/shaffof emaslik oppozitsiyasi kuzatiladi;
- (4) ikkala tilda ham metaforizatsiya va semantik ko'chish faol jarayon hisoblanadi.

Farqli jihatlar:

(1) Ingliz tilida qo'shma so'zlar uch xil imloviy shaklda yoziladigan bo'lsa, o'zbek tilida asosan ikki xil shaklda yoziladi;

(2) ingliz tilida qo'shma so'zlarda urg'u (stress) semantik farqlovchi vazifasini o'taydi: greenhouse (issiqxona) vs green house (yashil uy); o'zbek tilida esa urg'u farqlovchi funktsiyasi sust;

(3) o'zbek tilida kopulativ qo'shma so'zlar (ota-ona, do'st-dushman) ingliz tiliga nisbatan ancha keng tarqalgan;

(4) ingliz tilida neologizm qo'shma so'zlar (smartphone, podcast, cybercrime) ijtimoiy-texnologik o'zgarishlar bilan bog'liq holda jadal sur'atda paydo bo'lmoqda;

(5) o'zbek tilida agglyutinativ tuzilma sababli qo'shma so'zlarning birinchi komponentiga qo'shimchalar qo'shilmaydi.⁴⁹

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillarida qo'shma so'zlarning qiyosiy tadqiqi shuni ko'rsatdiki, ikkala tilda so'z yasallishining ushbu usuli produktiv va faol jarayon bo'lib, universal va til-spetsifik qonuniyatlarni o'z ichiga oladi. Umumiy jihat sifatida Ot+Ot modeli ikki tilda ham eng samarali model ekanligi,

⁴⁶Yule, G. (2020). The Study of Language (7th ed.). Cambridge: Cambridge University Press. P. 53–62.

⁴⁷Longman Dictionary of Contemporary English (2022). Pearson Longman: Harlow. Kirish so'zi.

⁴⁸Qodirov, T. (2018). Qiyosiy tilshunoslik asoslari. Toshkent: O'qituvchi. B. 112–129.

⁴⁹O'zbek tilining izohli lug'ati (2006–2008). 5 jildda. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1-jild, B. 14–22.

semantik ko'chish jarayonlarining universalligi va leksik tarkibni boyitishdagi funksional o'xshashliklari qayd etildi.

Farqli jihatlar sifatida ingliz tilining analitik tuzilmasi va o'zbek tilining agglyutinativ xarakteridan kelib chiqqan morfologik tafovutlar, imloviy farqlar, urg'uning semantik farqlovchi roli, shuningdek kopulativ qo'shma so'zlarning o'zbek tilida keng tarqalganligi aniqlandi. Ushbu natijalarga asoslanib, ingliz va o'zbek tillarida qo'shma so'z yasalishi tipologik jihatdan o'xshash, ammo tizimli-strukturaviy jihatdan farqlanuvchi hodisa ekanligini ta'kidlash mumkin.

Tadqiqot natijalari ikki tilli lug'atlar tuzishda, tarjima amaliyotida, chet tillarini o'qitishda hamda qiyosiy tilshunoslik sohasidagi keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy-amaliy manba bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida qo'shma so'zlarning diskursiv xususiyatlarini, yangi neologizmlarning hosil bo'lish tendensiyalarini va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bauer, L. (2006). English Word-Formation. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bloomfield, L. (1933). Language. New York: Henry Holt.
3. Marchand, H. (1969). The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. Munich: C.H. Beck.
4. Plag, I. (2003). Word-Formation in English. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Katamba, F. (1993). Morphology. London: Macmillan.
6. Longman Dictionary of Contemporary English (2022). Pearson Longman: Harlow.
7. Nurmonov, A. (2014). O'zbek tilshunosligining nazariy masalalari. Toshkent: Fan.
8. Xoliqov, A. (2013). O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent: O'zbekiston.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati (2006–2008). 5 jildda. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
10. Abdullayev, F. (2012). O'zbek va ingliz tillarida so'z yasalishining qiyosiy tahlili. Samarqand: SamDCHTI.
11. Lieber, R., & Stekauer, P. (Eds.) (2009). The Oxford Handbook of Compounding. Oxford: Oxford University Press.
12. Booij, G. (2007). The Grammar of Words. Oxford: Oxford University Press.
13. Haspelmath, M., & Sims, A. (2010). Understanding Morphology. London: Hodder Education.
14. Yule, G. (2020). The Study of Language (7th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
15. Qodirov, T. (2018). Qiyosiy tilshunoslik asoslari. Toshkent: O'qituvchi.